

Prof. Dr. M. Hayri Kırbaoğlu ile “Problemlerimiz ve Çıkış Yolu” Üzerine Söyleşi

Hazırlayanlar: İsmail NARİN*, Abdunasır SÜT**

İLMÎ HAYATI

Değerli Hocam; Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BÜ-İFD) adına sizinle mülakat yapmak istiyoruz.

Öncelikli olarak akademik geçmişinizden bahseder misiniz? Okuduğunuz ve ders verdiğiniz okullar yanında tahsil hayatınızda sizi en çok etkileyen kişiler kimler ya da olaylar nelerdir? Kısaca bahseder misiniz?

Bendeniz Manisa Lisesi fen kolu çıkışlı bir öğrenci iken İslam’la tanışıp ilmi olarak bu dini öğrenmek amacıyla İlahiyat fakültesine gözü kapalı olarak kayıt yaptıran biriyim. İlahiyat derken, 1970’li yıllarda lise mezunlarının gidebileceği iki ilahiyat fakültesi vardı. Zira o zamanki Yüksek İslam Enstitülerine lise mezunlarını değil sadece imam-hatip lisesi mezunlarını alıyorlardı. Lise mezunlarının girebildiği bu iki fakülleden birisi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi diğeri ise Erzurum Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi idi. Ankara İlahiyat Fakültesi o zamanlar da İslamî kesimler tarafından “rejimin fakültesi” ve “sapık fikirlerin merkezi” gibi görüldüğü için ben de bunun etkisinde kalarak, dosdoğru –daha İslamî olarak gördüğüm– Erzurum İslami İlimler Fakültesi’ne ön kayıt yaptırmak için Erzurum’a gittim. Ancak orada bazı İmam-hatip lisesi mezunu arkadaşlar, benim lise fen kolu çıkışlı olduğum için Erzurum İslami İlimler’in eğitimine ayak uyduramayacağımı ve bu sebeple Ankara İlahiyat’ın benim için daha münasip olduğunu vurgulayarak beni Ankara’ya dönmeye ikna ettiler ve ben de öyle yaptım.

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı [ismailnarin@gmail.com].

** Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı [nasr_12@hotmail.com].

Ankara İlahiyat'a intibakım da pek kolay olmadı, zira lisede dilbilgisi dersini sevememiştim, bu fakültede ise Arapça, Farsça ve İngilizce olmak üzere üç dil öğrenme zorunluluğu vardı ve dil demek dilbilgisi demekti. Bu durum benim maneviyatımı kırıyordu. Özellikle rahmetli Yusuf Uralgiray hocamız imam-hatiplileri esas alarak derslerini işliyor, bizim gibi lise çıkışlılar buna ayak uyduramıyordu. Bunun üzerine –bir arkadaşın tavsiyesi ile– Arapça hocasının daha babacan ve ders işleme tarzının liselilere daha uygun olduğu söylenen diğer şubeye geçtim. Bu şubede Arapça dersini, hocaların hocası da denen Cemal Muhtar hocamız veriyordu. Gerçekten sempatik ve babacan kişiliği sebebiyle Arapça konusundaki endişelerim giderek azaldı ve ben de başta Arapça olmak üzere üç dil öğrenmekten ürküp fakülteyi bırakacak noktaya gelmişken, tekrar fakülteye ısınmaya ve derslere daha fazla çalışmaya başladım.

Bu esnada memleketim olan Manisa'da başta Hatuniye Camii imam-hatibi olan Hasan Basri Okan olmak üzere imam, vaiz ve müftü efendilerin meclislerinden ayrılmamaya ve onlardan istifade etmeye çalıştım. Bu güzel insanlar içerisinde Nurcu gelenekten Sultan Camii imam-hatibi Ali hoca, Muradiye Camii imam-hatibi İsmail Hakkı hoca ile Manisa'da ve İzmir'de vaaz veren Fethullah Gülen hoca gibileri yanında Süleymancı gelenekten Halit Başer ve Hüseyin Bakır, Erenköy cemaatinden Ahmet Karakullukçu ve bildiğim kadarıyla herhangi bir gruba mensubiyeti bulunmayan Ömer Temizel gibi vaizlerimiz ile Manisa müftüsü –Prof.Dr. Ali Osman Ateş'in babası– Mustafa Ateş ilk sırada yer alıyorlardı.

Memleketimde bu hocalarımızdan istifade ederken, Ankara İlahiyat'ta muhterem hocamız Mehmed Said Hatiboğlu ile tanıştırılmış olmam benim düşünce dünyamda bir başka dönüm noktası oldu. Bu arada ikinci sınıftan itibaren Ankara Ulucanlar semtindeki Yenicami imam-hatibi Bitlis'li Tahir Silahtaroğlu'ndan medrese usulü sarf-nahiv öğrenimi görmeye başladım. Bununla da yetinmeyip Ankara Hacı Bayram Camii'nin alt kısmında, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Arap dili bölümü okutmanı Muzaffer hocamızdan Arapça dersleri aldık. Manisa'da yazları, hem Süleymancı gelenekten gelen Hasan Basri Okan hocamızdan hem de Nurcu gelenekten gelen Ali hocamızdan sarf-nahiv, fıkıhtan “*el-Lubâb*” ve benzeri dersler almaya devam ettim. Ayrıca fakültedeki Arapça hocamız Cemal Muhtar'ın Irak Kültür Merkezi'ndeki Arapça kurslarına devam ettim.

Arapça öğrenimini sürdürürken, Mehmed Said Hatiboğlu hocamızın gramer ile ilgili bu çalışmaları yavaşlatıp, metin okumaya ağırlık vermem gerektiğine dair tavsiye ve telkinleri benim için fevkalade yararlı oldu. Bu amaçla gerek klasik gerek modern Arapça metinlere ağırlık verdim. Bu amaçla "*Şerhu Nûri'l-îzâh*" ile Dr. Subhî es-Sâlih'in "*Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuh*" ve "*Ma'âlimü'ş-Şerî'ati'l-İslâmiyye*" adlı eserlerini, İmam el-Gazalî'nin "*el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*" adlı eserini, bu eserlerin Türkçe tercümeleleriyle karşılaştırarak okumaya başladım. Bunların yanında çeşitli Arapça dergi ve gazetelerin diline de alışmaya çalıştım.

Bu noktada gramer ağırlıklı geleneksel medrese öğretiminin aksine benim belli bir gramer öğreniminden sonra ağırlıklı olarak Arapça metinler okumaya yönelmemin isabetli olacağını telkin eden Mehmed Said Hatiboğlu hocamızın bu müdahalesinin fevkalade isabetli olduğunu bilhassa vurgulamak gerekir.

Arapça konusunda bu gelişmeler olurken, İngilizcede de güzel gelişmeler yaşadım. Öncelikle hocamızın bizim İngilizceye ilgi duymamızı ve bu dili sevmemizi sağlayan yaklaşımına özellikle işaret etmek gerekir. Her zaman kendisini saygıyla andığım Ayşe İnci Güner hocamız "çocuklar bu dil bilme meselesi ülkemizde belli kesimlere ait bir ayrıcalık gibi algılanıyor, ben ise sizlerin –yani bizim gibi Anadolu'nun mütevazı taşra şehir ve kasabalarında gelenlerin– de Batı dillerini iyice öğrenmenizi istiyorum" diyerek bizleri motive etmek için sürekli çaba harcamasını unutamam. Bu motivasyon çabaları etkili olmuş olmalı ki, A-B-C kurları şeklinde üç yıl süren İngilizce öğrenimine rağmen, iki yıl daha onun derslerine misafir olarak girerek İngilizcemi beş yıl boyunca sürekli olarak pekiştirmeye çalıştım.

Tıpkı Hacı Bayram Camii altında Arapça kursu aldığımız gibi, yine Hacı Bayram'da Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nde çalışan ve Batı'da okuduğu için İngilizcesi iyi olan Ali bey ile ODTÜ de okutman olan bir hocamızdan İngilizce dersleri aldım. Bunlara ek olarak Türk-İngiliz Derneği/ British Council tarafından verilen İngilizce kursunu da tamamladım. Ayrıca ileriki yıllarda SEGEM adlı kuruluşun Sanayi bakanlığı çalışanları için düzenlediği İngilizce kurslarına da katılarak bitirdim.

Hocalarımızın nezaretindeki bu öğrenim faaliyetlerini canlı tutmak ve

öğrendiklerimizi pratiğe aktarabilmek için, fakülteye girdiğimden bu yana sürekli ve asla kesintiye uğratmaksızın Arapça radyo yayınlarını takip etmeye itina gösterdim.

Allah'ın yardımı ve inayetiyle, ilk sene yabancı diller ve bilhassa Arapça yüzünden neredeyse fakülteyi bırakma noktasına gelen bir öğrenci olarak, son sınıfta İbn Kuteybe'nin "*Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*"ini tercümeyle cüret edecek kadar kendisine güven duyan bir noktaya gelmemiz hocalarımız adına fevkalade gurur verici olsa gerektir.

Tabiatıyla 70'li yılların siyasi ve ideolojik atmosferi uyarınca filizlenen İslamcılık ve Şeriatçılık dalgasının etkisiyle pek çokları gibi ben de Şeriat'ı temsil ettiği düşünüle gelen Fıkıh'a yönelip, alanla ilgili literatürü toplamaya başlarken, üçüncü sınıfa geldiğimde kesin bir yön değişikliği yaparak Hadis alanına ağırlık vermeye karar verdim. Bu kararda hem Hasan Basri Okan hocamın yönlendirmesinin hem de Mehmed Said Hatiboğlu hocamın etkileyici kişiliğinin, sıra dışı ilmi titizliğinin, engin araştırma ruhunun, sarsılmaz hedef duygusunun ve tavizsiz tenkitçi zihniyetinin belirleyici rolü oldu. Hasan Basri Okan hocamın bu konuda bana söylediklerini mealen de olsa aktarmayı da bir vefa borcu olarak görüyorum:

"Hayriciğim! Fıkıh'a iyi kötü bir ilgi her yerde var. Zira medreselerde, Diyanet eğitim merkezlerinde, ilahiyat fakültelerinde iyi kötü bir fıkıh öğretimi yapılıyor. Fıkıh hemen herkesin ilgi duyduğu bir alan. Ama Hadis – Sünnet alanı sahipsiz, ilgi bekliyor. Bana kalırsa sen gel Hadis alanını seç, bu suretle hem de Rasulullah Efendimiz'in Sünneti'nin bereketine nail olursun! "

İşte bu gelişmeler benim akademik kariyerimin de başlangıcı oldu. Artık o andan itibaren hadis alanına dair Arapça, Türkçe, Osmanlıca, İngilizce literatürü maddi imkânlarımızın elverdiği ölçüde toplamaya ve bir hadis kitaplığı kurmaya başladım. Öte yandan Hatiboğlu hocamızdan azami istifade edebilmek için fakülte'deki derslerle yetinmeyip fakülte'de odasında ve daha sonra evlerinde devam eden hoca-talebe ya da üstad-tilmiz ilişkisi giderek gelişti.

Mehmed Said Hatiboğlu hocamız, ben yazları memlekete dönerken ya da bir yere giderken daima elime oradaki kütüphanelerde mevcut olan ve

benim görmemi istediği elyazmalarının bir listesini tutuşturdu. Bu çerçevede 6000 küsür elyazmasını barındıran Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde pek çok nadir elyazmasını görme imkânım oldu.

Mezuniyet tezi için de işte Manisa'daki bu elyazmalarından olan es-Suyûtî'nin "*Kitabu'l-Bâhir fi Hukmi'n-Nebiyi (s.a.v) bi'l-Bâtını ve'z-Zâhir*" adlı elyazmasının tahkikli neşrini önerdi. Bu elyazmasının İstanbul'daki iki nüshasını da elde ederek üç nüsha üzerinden tahkik ve tahririni mezuniyet tezi olarak hocama sundum. Mehmed Said Hatiboğlu hocamız daha sonra bu tezi yurtdışında düzenlenen Sunnet ile ilgili bir sempozyuma giderken yanında götürmüş ve Abdulfettah Ebu Ğudde hocaya bir nüsha takdim etmiş. Yıllar sonra bu mezuniyet tezi Mısır'da Daru's-Selam yayınları arasında basıldı, ancak kitabın kapağında mutlaka "Tahte işrâf el-Ustaz ed-Duktur Muhammad Saed Khatiboglou (tez danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Said Hatiboğlu)" ibaresinin yer alması gerektiğini hem yayınevine hem de Ebu Ğudde hocaya rica etmeme rağmen nedense bu ibare yer almadı, ama kapağa Ebu Ğudde hocanın ismi kondu, hatta benim bu mütevazı çalışmam söz konusu yayınevinin yayınladığı Ebu Ğudde'nin eserleri listesinde görüldü.

Mezuniyet sonrası ise herhangi bir yerde görev almayarak, Hadis alanında başladığım doktora çalışmalarını sürdürmek ve doktora tezi öncesi zorunlu olan dört seminer çalışmasını hazırlamak için bir yıl bir vakıftan aldığım bursla karın tokluğuna geçindim. Daha sonra fakülteye asistan olarak atandım ve Cenab-ı hakk'ın lütfu ile akademik çalışmalarımızı sürdürerek bugünlere geldik.

METODOLOJİ

Sahip olduğumuz metotların, anlama ve düşünme biçiminin dini doğru anlama ve yorumlama hususunda yetersiz olduğu, geleneğin üretmiş olduğu düşünceye, metodolojiye sığınmanın ümmetin yeniden kurtuluşu için yeterli olamayacağı tezini paylaşıyorsunuz. Özellikle Hadis alanında bunu ifade ediyorsunuz. Bu bağlamda usul ve asıl anlayışımızı belirleyen uluhiyyet tasavvurumuzda veya inanç ilkelerimizde doğru anlama ve yorumlamalarımıza imkân verecek bir metodolojiye ihtiyaç var mı?

Kesinlikle böyle bir metodolojiye ihtiyaç vardır, özellikle *İslam üzerine fikir üreten ilim ve fikir erbabı için bu ihtiyaç hayati önemde bir ihtiyaçtır*. Zira ilk asırlardan beri Müslümanların karşılaştıkları sıkıntıların, sapmaların, çalkantıların ana sebepleri arasında “zihniyet ve metot” konusundaki yetersizlikler ilk sıralarda yer almaktadır. Tabiatıyla İslam konusundaki bilgi kaynaklarımızın neler olduğu ve bu bilgilerin ilmi değeri gibi konuları içeren “epistemoloji” alanı da metodolojinin ayrılmaz bir parçası olarak aynı kritik önemi haizdir.

Daha da ileri giderek diyebilirim ki Çağdaş *İslam Dünyası; İslam Düşüncesi ve İslamî* İlimler alanındaki epistemolojik ve metodolojik problemlerine makul ve etkili çözümler üretmediği sürece şu andaki durumu bile muhafaza edemeyecek ve kaçınılmaz olarak tam bir çöküş yaşayacaktır. Nitekim son yüzyılda Batı modernitesinin meydan okumalarına cevap veremeyen ve hemen her alanda tam bir başarısızlık *örneği teşkil eden elli küsur İslam ülkesinin giderek kötüleşme eğilimi gösteren siyasi, sosyal ve ekonomik yapıları ve durumları*, bu tehlikenin çok ta uzakta olmadığına bir işaret sayılabilir.

Dinî ilimlerde “kadim” ile irtibatımızı nasıl sağlayabiliriz? Bu gün biz Müslümanlar “keşf-i kadim”i ne kadar başarabiliyoruz? Yenilikçilik ve gelenekçilik kalıplarının günümüz İslam düşüncesi için sağlıklı bir ayırım mıdır? Eğer, değilse akademik çalışmalarda bu ölçülerin etkisinden nasıl korunabilir?

Niye sadece “kadim”in keşfi?, kadim’in rüçhanı nedir? Bir şeyin “kadim” olması onun değerli, “cedid” olması değersiz olduğu anlamına mı gelir? Şeklindeki sorularla işe başlamak son derece yararlı olacaktır. Zira kadim’in Müslümanlar nazarında daima değerli olması ve “cedid”e daima kuşku ile bakılması ilmi ve objektif bir yaklaşımdan ziyade, psikolojik hatta psikopatolojik bir tutumdur. Zira bir fikrin değerinin ve hakikat olma iddiasının ölçüsü onun üzerinden şu veya bu kadar zaman geçmiş olması değildir. Bilakis ölçü bir fikrin dayanaklarının sağlam ve kendi içinde tutarlı olup olmadığıdır, ve tabii aynı zamanda sağlıklı çözümler üretme kapasitesi de bu açıdan önem arz etmektedir. Bu açıdan bakıldığında “kadim olan ne varsa doğru ve yararlı, cedid/yeni olan ne

varsa yanlış ve zararlıdır" denemeyeceğine göre, mesele kadim veya cedid olanın değil "hakikat"ın keşfi olmalıdır.

Bu yüzden soruyu aslında tekrar şu şekilde sormak gerekir: Müslümanların hakikati keşfetme arzusu, istek ve iradeleri var mıdır? Var ise yeterince güçlü müdür? Bu noktada İslam Dünyasında etnik veya dini-mezhebi her makro, mikro ve nano grubun, hakikati tek başına elinde bulundurduğu iddiasını her gün defalarca ve çeşitli şekillerde dile getirdiği göz önüne alınacak olursa, ortada ciddiye alınabilecek bir hakikat arayışından söz etmenin mümkün olmadığı sonucuna varmak yanlış olmayacaktır.

Mamafih "kadim"ın keşfini önemseyenler için şuna işaret etmekte de yarar vardır: Hangi kadim? Gerçekten de kadim'i önemseyenler 14 asırlık kadim'i bir bütün olarak mı sahiplenmektedirler? Yoksa herkes kendi kadim'inden mi söz etmekte, herkes kendi kadim'inin propagandasına mı çalışmaktadır?

Bildiğim kadarıyla mesela Şîî, Sünnî, İbadî, Mutezilî; Zeydî, Sufî, Felsefî bütün kadimleri -aralarında ayırım yapmaksızın- kendi kadim'i olarak gören ve bu kadim'i keşfederek ona sahip çıkan ilim ve fikir erbabı neredeyse yok denecek kadar az İslam Dünyasında.

Öte yandan "kadim" ya da "gelenek"e – Fazlurrahman'ın *İslam ve Çağdaşlık* adlı eserinde haklı olarak "bin yıllık kutsal ahmaklık" şeklinde eleştirdiği patolojik yaklaşımın etkisiyle - onu kutsayarak, yücelterek, onu dokunulmazlık zırhına bürüyerek değil, yine Fazlurrahman'ın aynı eserinde "bize aydınlanmış bir muhafazakarlık gerekir" diyerek işaret ettiği üzere, sorgulamayı ve ilmî tenkidi ihmal etmeksizin yaklaşmak da gerekir.

Bu konuda yeri gelmişken ilgilenenlere duyuralım ki, "*Çağa Destursuz Girenler*" ve "*Üçüncü Yol Mukaddimesi*" adlı son çıkan iki kitabımızda burada söylediklerimizi destekleyen makaleleri bulmak mümkündür.

Günümüz dinî ilimlerin kendilerinden beklenen taleplere cevap verebilmesinin imkânı nedir? Bu bağlamda değişik zamanlarda öğretim üyesi olarak bulunduğunuz Arap dünyası ile ülkemizdeki İslamî ilimler üzerinde yapılan çalışmaları umut verici buluyor musunuz?

Ne ülkemizde ne de diğer İslam ülkelerinde, İslamî ilimler üzerinde yapılan çalışmaların bir bütün olarak bakıldığında pek umut verici olduğunu söylemek mümkün değildir. Daha doğrusu el-Cabiri'nin dediği gibi "hasılı tahsil" ve "malumu ilam" kabilinden tasvirî çalışmalarla ya da bilinenlere tek kelime eklemeksizin yapılan "geçmişî tekrar" niteliğindeki derlemelerle İslam Dünyasının bir yere varması mümkün değildir. Araştırmacı, sorgulayıcı ve tenkitçi bir zihniyet ve metoda sırt çeviren, hatta düşmanlık besleyip buğz eden İslam Dünyasının bu akıl tutulmasının yine el-Cabiri tarafından "geviş getiren akıl" şeklinde nitelendirilmesi hiç de yersiz ve isabetsiz değildir. Hele ülkemizde son zamanlarda İlahiyat fakültelerinde skolastik ve dogmatik zihniyeti yerleştirmek için YÖK eliyle operasyon yapacak kadar gözü dönmüş bağnazların iktidar kurumlarında baş tacı edildiği ülkemizde ümitvar olmak o kadar kolay olmasa gerektir. Mamafih bütün İlahiyat camiasının tek ses halinde, yapılmak istenen bu operasyona karşı çıkması ve direnmesi, gelecek konusunda bütün ümitlerin kaybolmadığını da göstermektedir. O halde denebilir ki ortada ümit verici bir durum yoksa, o ümidi var etmek hepimizin görevi olmalıdır.

Batıda İslam araştırmaları konusunda yapılan çalışmaların sahiplerinin yani oryantalistlerin normal bir İslam âlimi gibi algılanması sorunu var. Sizce, dinî ilimler alanında yapılan çalışmaların şekillenmesinde bu algının etkisinden söz edebilir miyiz? Oryantalistlerin bu çalışmalarla ifade ettikleri "İslam düşüncesini inşa etme" sorununa nasıl bakıyorsunuz?

Ben İslam araştırmalarındaki oryantalist etki konusunu iki yönden değerlendirmeyi tercih ederim: Birincisi bu etkinin mahiyeti, alanı ve derinliği; ikincisi bu etkinin sonuçları. İlk olarak ben bu etkinin aşırı bir biçimde abartıldığı, hatta bunun her türlü eleştirel yenilikçi çabayı engellemek için bir söylem olarak araçsallaştırıldığını söyleyebilirim. Bu etki abartılmaktadır, zira ülkemizde bırakın sokaktaki vatandaşı üniversitedeki öğretim üyeleri bile kitap okumamaktadır. Okuduğunu varsaysak bile İlahiyat camiası da dahil üniversitelerimizde Batı dillerinde yayınları takip eden veya edebilecek kadar dil bilen kaç kişi vardır? Tercüme yoluyla bir etkilenmeden söz edecek olsak bile, Türkçeye tercüme edilen oryanta-

list çalışmalar fevkalade sınırlıdır.

Ama bütün bunları bir tarafa bırakarak, bu oryantalist etkiyi abartanlara sormak gerekir:

Bu iddia ilahiyat camiasını aşağılamak anlamına gelmez mi? Zira bu söylem oryantalistlerin eserlerini okuyanların aptal ve okuduklarının yanlışlarını göremeyecek kadar kör olduğunu ima eden bir söylemdir.

Bu iddianın altında, Müslümanlar ne yazarsa doğru, oryantalistler ne yazarsa yanlıştır şeklinde marazi bir bakış açısı vardır.

Bu iddia sahipleri oryantalizmi de tanımamaktadırlar, zira İslam üzerine yazan ve Müslüman olmayan her Batılıyı oryantalist zannetmektedirler. Halbuki Batı'da oryantalistlerin İslam konusunda yazdıkların ciddi olarak eleştiren gayr-i Müslim pek çok Batılı ilim adamı da vardır.

Kaldı ki bu iddia sahipleri oryantalistleri de tanımamaktadır, zira içlerinde Müslümanları kızdıran öfkeli olacak şekilde garazkar davrananlar olduğu gibi, kraldan ziyade kralcı deyimini doğrularcasına Müslümanlardan da beter bir iyimserlikle yazanlar, hatta onlara şirin görünmek isteyenler de az değildir. Bir de bu ikisi arasında orta bir yol izleyenlerin varlığını da unutmamak gerekir. Bu konuda da arzu edenler *Alternatif Hadis Metodolojisi* adlı eserin sonundaki "Oryantalist Teknikler" kısmında daha geniş malumat bulabilirler.

HADİS

Öncelikle "Rasûlullâh'ın sünneti"nden ne anlamalıyız? Sünnet'in çağımıza taşınması konusundaki tespitlerinizi ve görüşlerinizi bizimle paylaşır mısınız?

Bu ve benzeri soruların cevabı niteliğinde olmak üzere kaleme alınmış olan *İslam Düşüncesinde Sünnet – Eleştirel Bir Yaklaşım* - adlı esere bakılması yeterli olacaktır.

Mamafih özetle de olsa Sünnet konusunda şu hususlara dikkat çekmekte yarar vardır:

Kur'an bir tomurcuk ise Sünnet de onun gonca gibi açılmış halidir.

Sünnet ve Kur'an birbirinden bağımsız değil birbiriyle etle tırnak gibidir. Sünnet'in merkezinde Kur'an vardır. Kur'an'a uyan büyük ölçüde ve öncelikli olarak Sünnet'e uyma görevini ifa etmiş sayılır. Dolayısıyla ikisi arasındaki organik ilişkiyi bozmak Sünnet'in bizatihi ruhuna aykırıdır.

Hz. Peygamber'in her yaptığı ve söylediği Sünnet kapsamına dahil değildir. Bu konuda hem *İslam Düşüncesinde Sünnet* adlı çalışmamızda hem de İbn Aşur'un *İslam Hukuk Felsefesi* adıyla tercüme edilmiş olan *Makasidu's-Şeriatil-İslamiyye* adlı eserinde geniş malumat vardır.

Sünnet'in ana kaynağı hadis kitapları değil, öncelikle Kur'an-ı Kerim, sonra ameli-mütevatir sünnetler, üçüncü sırada ise hadis rivayetleri gelir.

Hadis-Sünnet özdeş değildir, hadis rivayetleri Hz. Peygamber'in dönemi hakkında bize her konuda bilgi sunan nakli bilgi manzumesidir.

Sünnet şekil ve lafızdan önce ilke, amaç, değer, metot ve hedeftir.

İslam Dünyasında egemen olan Sünnet anlayışları yukarıdaki tespitler ışığında gözden geçirilmeye, tashihe ve güncellenmeye muhtaçtır.

Sizin klasik hadis metodolojisini tenkit ettiğinizi ve yeni metodoloji inşa etme çalışmalarınızın bulunduğunu biliyoruz. Hadis alanında yeni bir metodolojiye niçin ihtiyaç vardır?

Bu iki sorunun cevabı için yazılmış olan iki esere bakılması yeterli olacaktır: *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi* ve *Alternatif Hadis Metodolojisi*.

Öncelikle belirtiyim ki benim tenkit süzgecinden geçirmeye çalıştığım usul, egemen geleneksel usul olup, bu usul anlayışı da aslında sadece Ehl-i hadis'in usulüdür. Ama bunun yanında usulcülerin (usulu'l-Fıkh ve usulu'd-Din ulemasının) daha kapsamlı ve daha gelişmiş olan ama nedense ısrarla nisyanı mahkum edilmiş ve edilmekte olan hadis usulleri de vardır. İşte ben sadece Hadis ehlinin isnad merkezli usul anlayışlarıyla yetinmeyip, bu üç akımın hadis usulü anlayışlarını mezcederek, hem isnad hem de metin tenkidine hak ettiği önemi veren bir yaklaşımın tesisinin mümkün ve gerekli olduğunu, ayrıca çağdaş araştırmaların sonuçlarını da bu kapsamda ihmal etmemek gerektiğini düşünüyorum. İşte bu iki eserden birincisinde ülkemizde İmam-hatip okullarında ve İlahiyat fakültelerinde kurumsal olarak resmen talim ve telkin edilen, ayrıca muhtelif

cemaat, tarikat ve grupların iç eğitimlerinde esas alınan hadis usulünün eksik ve aksayan yönlerini tespitte çalıştım, ikincisinde ise, bugün İslam dünyasında nasıl bir hadis usulü anlayışının izlenmesi gerektiğine dair teklifimizi sunmaya çalıştık.

Kur'an dışı vahiy hakkında görüşlerinizi öğrenebilir miyiz? Bu bağlamda kutsî hadis literatürünü nasıl anlamalıyız? Hadisin hangi kısmının vahyi hangi kısmının beşeri bir ürün olduğunu tespitte imkân var mıdır?

Vahyi, insanlara Allah tarafından "ed-Din" olarak gönderilen öğreti olarak tanımlayacak olursak, bu manada Kur'an dışı vahyin son derece sınırlı, hatta yok denecek kadar az olduğunu söyleyebilirim. Ama Allah ile peygamberi arasındaki dua, rüya, ilham, v.b. şeklindeki iletişim kastediliyorsa, bu tür bir iletişim sıradan Müslümanların da yaşayabileceği tecrübeler olarak tamamen "özel" olmak durumundadır, yani "ed-Din" kapsamına dâhil edilmesi doğru değildir. Tabiatıyla Kur'an dışı vahiy konusundaki bilgi kaynaklarımız ağırlıklı olarak rivayet malzemesi tarafından temin edildiği için, usûl ulemasının zannîlik kategorisinde değerlendirildiği bu rivayetlerin böylesi önemli bir konuda kesin bir bilgi kaynağı olarak kullanılması da pek isabetli olmasa gerektir.

Sahih hadisin kriterlerinden birisi de Sünnet'in Kur'an'la uyumluluğu ilkesidir. Hadis literatürünün oluşum aşamasında bu ilkeye yeterince riayet edildiğini düşünüyor musunuz?

Gerek klasik dönemde gerekse çağdaş dönemde hadis kaynakları ve rivayetleri konusunda yapılan ve yapılmakta olan tartışmalara bakıldığında, sahabe döneminden sonra bu ilkeye yeterince riayet edildiğini ifade etmek hayli zordur. Nitekim usûl (Usûlu'd-Dîn ve Usûlu'l-Fıkh) uleması dışında bu hususa dikkat çeken hadis imamlarının sayılarının bir elin parmaklarını dahi geçmeyecek kadar az olması da bu tespiti doğrulamaktadır.

Resûl-i Ekrem'in Sünneti "nass" olarak kabul edilebilir mi? Nass olarak kabul edilemeyecekse bilgi kaynağı olarak nasıl bir kategori teşkil eder?

Bildiğiniz gibi Sünnet kavramı efâl-i mükellefîn kategorilerinden biri değil, bu kategorilerin tamamını kapsayan ve daha fazlasını da ihtiva eden bir “şemsiye kavram”dır. Hatta “İslam Düşüncesinde Sünnet” adlı eserde izaha çalıştığımız üzere, Kur’an’ı da içine alan bir model, hem de uygulamalı bir modeldir. Bu bakımdan Sünnet’in Kur’an’a bakan yüzü konusunda daha kesin bir bilgi sahibi olduğumuzu söyleyebiliriz. Sünnet’in nesilden nesile aktarılan tatbikatlarla ilgili kısmında da büyük ölçüde Müslümanlar müttefik olduğundan bu alanda da daha güvenilir bir bilgi kaynağına sahip olduğumuzu söyleyebiliriz. Geriye hadis kaynaklarını ve diğer eserleri dolduran ve “ahad” kategorisinde değerlendirilen “hadis rivayet malzemesi” kalmaktadır. Bu malzeme de bilhassa usûl ulemasının geliştirdiği yöntemler çerçevesinde ele alınacak olursa, İslam’ın temel öğretileriyle uyumlu oldukça geniş bir malzemeye de sahip olmuş olacağımızı söyleyebiliriz.

O halde Sünnet konusunda bilgi kaynaklarımızı, bu kaynakların hiyerarşisini ve bilhassa rivayet malzemesinin incelenmesinde esas alınacak yöntemleri tartışarak yönümüzü belirlememizin pekala mümkün ve hatta gerekli bir şey olduğunu söyleyebiliriz.

Eserlerinizde “Ehl-i hadis” nitelemesinde daha çok kimi kastediyorsunuz? Eğer fıkıh ve kelam ekolleri bu nitelemenin dışındaysa, eleştirilerinizin pek çoğunun karşılığının olmadığı söylenebilir mi?

Evet söylenebilir, zaten bu yüzden son yıllarda hadis ulemasının usûlü yanında Usûlu’l-Fıkh ve Usûlu’d-Dîn ulemasının hadis konusundaki metodolojik yaklaşımlarına dikkat çekmeye çalışıyorum. Aslında bunu yaparken ilk başta tartıştığımız “kadim”i keşfetme çabasının nasıl olması gerektiğine de bir örnek verilmiş olmaktadır. Mamafih hadis ulemasının da henüz tam olarak kapsamlı bir incelemeye tabi tutulmadığını söylemek gerekir. Onlar arasında da usûl uleması gibi düşünen – mesela *el-Fakîh ve’l-mutefakkih*’taki Hatîb el-Bağdâdî gibi – hadis ulemasının varlığını keşfetmek mümkün olabilecektir.

Ehl-i sünnet’in Ehl-i hadis’ten ibaret olmadığını biliyoruz; Ehl-i hadis’in hadis anlayışına ve hadislerin tespiti metodolojisine yönelik eleştirilerinizi Ehl-i sünnet’in bütününe teşmil ettiğinizi söyleyebilir

miyiz?

Elbette ki hayır! Hatta dediğim gibi Ehl-i hadis'in tamamına bile teşmil ettiğimi söyleyemem. Ben daha ziyade son asırlarda Sünnî İslam Dünyasında yaygınlaşmış olan "egemen hadis anlayışı"na yönelik değerlendirmelere ağırlık veriyorum. Bu sebeptendir ki son yıllarda yurt içinde ve dışında verdiğim hadis derslerine İslam Düşüncesi ve İslamî İlimler alanındaki makro gelenekler (Şîî-Sünnî-İbadî, Mutezilî-Zeydî) ile mesela Sünnîlik içerisindeki mikro geleneklere (Hanefî, Malikî, Şafîî, Hanbelî, Zahirî, Eş'arî, Maturidî, Selefî, Sufî) ve hatta nano geleneklere (Rufai, Nurcu, Süleymancı, Nakşi, İhvancı, Hizbu't-tahrirci, Kur'ancı- Mealcı gibi tarikatlere, cemaatlara ve diğer dini gruplara) dikkat çekerek, durduğumuz yeri görmemizi ve ağacı görüp ormanı gözden kaçırma hatasına düşmememizi temin etmeyi kendime adet edinmiş durumdayım. Dolayısıyla ne Ehl-i hadis ne dört fıkıh mezhebi, ne iki kelim mezhebi, ne sufiler tek başına Ehl-i sünnet'i temsil edemez, çünkü Ehl-i sünnet bunların toplamının adıdır.

Mamafih Ehl-i sünnet akidesinin oluşumunda Ehl-i hadis'in belirleyici rolünü de inkâr etmemek gerekir. Bu konuda "*Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*" adıyla yayınlanmış olan doktora tezimde geniş bilgi bulabileceğinizi de bu vesileyle bilginize sunmak isterim.

Hadis metinlerine yönelik fıkıh ve fıkıh usulü literatüründe yer alan eleştirel ölçülerin geçmişte metin tenkidi yapılmadığı söylemini geçer-siz kıldığını söyleyebilir miyiz? Bu bağlamda hadislerde metin tenkidinin pek yapılmadığı eleştiri hususunda görüşünüz nedir?

Önce "*geçmişte metin tenkidi yapılmamıştır*" şeklinde bir söylem olduğunu ben duymadığımı itiraf etmeliyim. Benim de hararetle savunduğum tez ise "Ehl-i hadis isnad tenkidine önem verdiği kadar metin tenkidine önem vermemiştir" şeklindedir ki, bu ikisi aynı değildir. Nitekim geçmiş yıllarda çeşitli ilmi mahfillerde bu tezi savunduğumda katı muhafazakar gelenekçi meslektaşlarım bu eleştiriye "fıkıh ve fıkıh usulü" ulemasının metin tenkidi yaptığını söyleyerek savuşturmaya çalışmışlarsa da, dikkat edilirse ben fıkıhçı veya kelamcılardan değil, hadis alanında egemen olan hadis imamlarının "yeterince" metin tenkidi yapmadığından söz ettiğim için, onların bu savunmalarının bir işe yaramadığını söyleyebilirim.

Hadis külliyyatında yer alan bazı hadislerin İslamî ilimler geleneği içinde de eleştirildiği ve bazılarının zayıf bulunduğu bilinmektedir. Ancak, günümüzde bazı hadislerin mesela “recm” gibi, “gayr-i insanî” kriterine dayanılarak reddedilmesi ve bu yöntemin, daha sonra “el kesme” cezasını içeren Kur’an âyetlerinin de benzer kriterlerle reddedilmesi tehlikesini doğurabileceği endişesine katılıyoruz musunuz?

Bu endişeler tamamen haksız değilse de, recm konusundaki eleştirilerin de yabana atılacak cinsten olmadığını itiraf etmek gerekir. Sanırım recm cezasının sorgulanmasında bu “gayr-i insanî”lik motive edici bir unsur olmuşsa da, asıl sorgulanma sebebinin metodolojik mülahazalardan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Nitekim insanî-gayr-i insanî tartışmasının açıkça söz konusu edilmediği ilk asırlarda –mesela Mutezile’nin– bu konudaki rivayetleri tartışmaya açmış olması, meselenin epistemolojik ve metodolojik boyutunun belirleyici olduğunu gösterse gerektir.

Hadislerin sıhhatini tespit konusunda “akla arz” meselesi yeterli bir kriter mi, bu kriterin kendi içinde bazı problemler taşıdığı söylenebilir mi?

İsnad tedkikinün bünyesinde problemleri barındırmadığını kim söyleyebilir? Eğer mesele izafilik/görecelilik meselesi ise, aynı görecelilik isnad ve ravi tedkiklerinde de söz konusudur. Yanlış olan, sıkıntılıların metin tenkidi ve özellikle akla arz söz konusu olduğunda gündeme getirilmesi, ama isnad ve ravi tenkidi konusundaki sıkıntılıların görmezlikten gelinmesidir. Özetle ravi bir insan, raviyi ve rivayetini değerlendiren muhaddis de yine bir insan olduğu sürece, iki değişkenin birbirleriyle ilgili değerlendirmelerinden değişmez matematik kesinlikte bir sonuç beklemek akla mantığa aykırı olur. O yüzden makul sınırlar içerisindeki problemlere alışmalı, bu problemlerle yüzleşmeli ve çözümü için makul yöntemler geliştirme yolunda gerekli adımlar atılmalıdır. Yoksa “korkunun ecele faydası yok” deyişi uyarınca, hadis rivayet malzemesinin günümüzde yeniden gözden geçirilmesi yönündeki taleplere kulak tıkamakla bu problemler asla ortadan kalkmış olmayacaktır, aksine kartopu gibi giderek büyüyecek ve iş içinden çıkılmaz bir hal alacaktır. Bu sebeple rivayet malzemesi konusundaki sorgulayıcı ve eleştirel çabalara kategorik olarak karşı çıkmak yerine, bu çabaların makul ve ilmî esaslar dahilinde sürdürülebilmesinin imkânlarını hazırlamak daha akıllıca bir yaklaşım olacaktır.

FIKİH

Fıkıh ilmine olan ilginiz bilinmektedir. Bunu en bariz bir şekilde *Ahir Zaman İlmihali* adlı eserinizde görmek mümkündür. Bu eserin, ilmihal literatüründe hangi boşluğu doldurmak veya nasıl bir meydan okumaya cevap vermek için yazdığınız hususundaki görüşlerinizi öğrenebilir miyiz?

Bu ilmihalin doldurmak istediği boşluğu görmek için önce İslamiyat dergisinin "Türkiye Dindarlığı" dosyasında yayınlanmış olan "İlmihal Dindarlığının İmkânı" başlıklı makaleye bakmak yeterli olacaktır.

Bu ilmihal hem moderniteye hem de geleneksel İslam anlayışına eleştirel bir şekilde yaklaşarak, 20. yy'da yaşanabilir ve sürdürülebilir bir müslümanlık tasavvurunu inşa etmek amacıyla atılmış mütevazı bir adımdır. Tabiatıyla bu ilmihalin daha önceki ilmihallerden farkını ortaya koyan bir metne internet ortamında ulaşmak mümkündür, o metinde detaylı olarak bu hususlara işaret edilmiştir.

***Ahir Zaman İlmihali* bize nasıl bir fıkıh tasavvuru sunmaktadır?**

Hayatın içinden, hayatı olumlayan, hayatın tamamını kuşatmayı amaçlayan, çağdaş-güncelleştirilmiş, mezhepçi olmayan, bütün mezhepleri ve çağdaş İslam düşüncesindeki gelişmeleri İslam geleneğinin saygın bir parçası olarak gören, Kur'an ve Sünnet merkezli, politik olarak muhalif, entelektüel olarak eleştirel bir kültürü esas alan, gereksiz detaylara ve kılı kırk yarma zihniyetine kapalı, *Metafizik alan - Ahlak alanı - İbadetler alanı - Muamelat alanı* şeklinde konuları önem ve değer sıralamasına tabi tutan, ilmihallerde ihmal edilmiş olan ilk iki alana fikhî konulardan daha fazla ağırlık vererek, bozulmuş olan dengeleri yeniden kurmaya çalışan, bu çağın insanına onun dili ve kavramlarıyla hitap eden, çağdaş İslam düşüncesinin ürünlerinden istifade etmeyi ihmal etmeyen mütevazı bir başlangıçtır.

Sizi bu eseri hazırlamaya iten sebep ve saikleri düşündüğümüzde müslümanların ferdî ve toplumsal hayatında fıkıhın yeniden işlerlik kazanmasının imkânı nedir?

Fıkıh Kur'an ve Sünnet'in sunduğu ilkelerin tarihte nasıl bir bedene bü-

ründüğünü gösteren çok önemli bir mirastır. Ancak bugün vurgulanması gereken bu tarihi mirastan ziyade bu tarihi mirasa hayat ve vücut veren “ilkeler” olmalıdır. Daha doğrusu çağdaş fıkıhın yeniden inşasında esas alınacak ilkelere, prensiplere, değerlere vurgu yapmak çok daha önemlidir.

Günümüzde Müslümanların fıkıh alanında yaşadıkları sıkıntıların sebepleri nelerdir?

Tabii ki zihni tembellik, formasyonsuzluk, dış dünyada olan bitenleri analiz edememe, vakıadan/realiteden ziyade dinî nasslar ve metinler üzerinde duran eksik ve yanlış bir ilim anlayışı, toplumsal değişim gerçeğinin farkına varamama, eleştirel düşüncenin olmayışı, Kur’an ve Sünnet merkezli bir fıkıh anlayışının tesisi konusundaki gönülsüzlük ve isteksizlik, içtihad ve tecdid kavramı konusunda duyulan soğukluk, bireysel içtihad dönemini kapatıp kolektif ve kurumsal içtihad dönemine intikal konusundaki isteksizlik, disiplinler arası yaklaşımlara kapalılık gibi sebepler ve daha pek çokları sıralanabilir.

Ülkemizde merî olmayan bir hukuk çerçevesinde içtihad yapmanın pratik değeri bulunmakta mıdır? Dolayısıyla İslam’ın temel referanslarının yaşamada şu aşamada kaynaklardan biri olarak kabul edilme umudu / talebi hakkında düşüncelerinizi öğrenebilir miyiz?

Klasik Şeriat devleti / İslam Devleti iddialarından en azından ülkemizdeki İslamcıların büyük çoğunluğu ve tabii geniş çapta Müslümanlar çoktan vazgeçmiş durumdadırlar. Şu anda mücahitlerin müteahhit olduğu, tasavvuf ehlinin tasarruf ehli haline geldiği, “şefaath ya rasulallah!”tan “ İnşaat ya rasulallah!”a savrulduğu, kısaca dindarların “masa – kasa – nisa” peşinde koştukları, giderek “şehvet – şöhret – rüşvet” şeytan üçgenine yuvarlandıkları bir dönemde bu sorunuza ciddiye alacak adam bulmak hayli zor olsa gerektir. Dolayısıyla yakın gelecekte böyle bir ümitten söz etmek olsa olsa bir fantezi olabilir.

YÖNETİM

“Allah’a, Resûlüne ve sizden olan ulu’l-emre itaat ediniz.” (en-Nisâ, 4/59) âyetiyle ilgili olarak, Ehl-i sünnet’in yöneticiye itaatle ilgili kana-

atlerinin totaliter, baskıcı yönetimlere zemin hazırladığı tezi hakkında ne düşünüyorsunuz?

Bu tezin önemli ve yabana atılmaması gereken bir tez olduğu değerlendirilmelerine katılıyorum. Mamafih "sizden" demek, sizin de onların da boyun eğmek durumunda olduğu ilke ve değerlere sadakatle bağlılığını sürdüren yöneticiler demektir. Yönetici tabakalar İslamî değer ve uygulamalara sadakatten ayrıldıkları anda bu ayetin hükmünün dışında kalırlar ve Hz. Ömer'e "Ey Ömer bir hata yaparsan and olsun seni bu kılıçla düzeltiriz" diyen bir bilincin muhatabı olarak, şiddetli bir muhalefeti hak ederler.

"İstikrar"ın öncelenmesinin gerekliliğini hatırlatan tarihî tecrübe ile bu tez bir arada düşünüldüğünde sizin değerlendirmeniz nedir?

Bu soru gerçekten zor bir soru. İslam geleneğinde mevcut olan siyasi yaklaşımları kabaca üç ana gruba ayırmak mümkündür: 1) Sürekli devrim Ekolü (Şia ve Hariciler), 2) Sabır Ekolü (Ehl-i sünnet), 3) Temkin Ekolü (Mutezile). Bunlardan ilki ilkeler ve değerler uğruna istikrarı feda edebilen bir yaklaşımı temsil eder. Ehl-i sünnet istikrar adına ilkelerin ve değerlerin ayaklar altına alınmasına katlanma yaklaşımını temsil eder. Bugün sivillik, sivil muhalefet, toplumsal eleştiri, baskı grupları ve örgütlü sivil mücadele gibi kavramlardan da ilham alarak, Mutezile'nin temsil ettiği çizgiye (Temkin) yakın bir politik duruşun tercihi en makul yol çıkış yolu olarak görünmektedir. Bir başka ifadeyle ilke ve değerleri merkeze alan ve iktidarları bu çizgiye getirmek için her türlü örgütlü mücadeleyi sürdürmeyi, her türlü anayasal ve kanuni hakları sonuna kadar kullanmayı, grev, protesto, pasif direniş ve benzeri yöntemlere başvurarak yöneticileri hizaya getirmeyi esas alan daha dengeli bir muhalif çizgi, despot ve tiran yöneticilerle mücadele amacıyla yapılabilecek -mevcut şartlarda- isabetli ve uygun bir tercih olarak görünmektedir.

EĞİTİM VE ÖĞRETİM

İlimle meşgul olan gençlere, özellikle lisans ve lisans üstü öğrencilere nasıl bir çalışma yöntemi önerirsiniz? Başarılı olmanın ve ortaya önemli eserler koyabilmenin sırrı nedir?

İlk adım sevmek, hatta tutku derecesinde ilim ve fikir alanına kendisini adanmak. İslamî ilimlere olan tutkunun sürekli ve kalıcı olması için motivasyonu güçlendirmek amacıyla Çağdaş İslam Düşünürlerinin eserleriyle tanışmak ve bu eserleri özümsemek. Araştırma ve inceleme yeteneğini geliştirmek için ilmi faaliyetlerin bütün dallarında (telif, tercüme, sadeleştirme, kitap, makale, tahkik-tahric, konferans, seminer, tebliğ, antoloji, v.d.) ürün vermeye çalışmak. Arapça başta olmak üzere İslam medeniyeti dillerini sadece anlamak değil yazıp konuşacak düzeyde çok iyi bilmek, asgari bir Batı dilini iyi veya çok iyi düzeyde bilmek. Deve kuşu gibi kafamızı -kuma gömer gibi- kitaplara gömmemek, fildişi kulelerde mahsur kalmamak, dış dünyadaki gelişmelerle ilgilenmek ve takip etmek, mümkünse aktivist olarak İslam dünyasını, hatta insanlığı ve gezegeni tehdit eden küresel gelişmelere karşı mücadele zeminine inmek, bize İslamî ilimler mirasını emanet edenlere olan saygı ve sevgimizi eyleme dönüştürerek, bu mirası papağan gibi tekrarlamak veya mirasyedi gibi tüketmek yerine geliştirmek, zenginleştirmek, yenilemek, güçlendirmek....

Ve nihayet, ilim adamlığı şerefini hiçbir şeye değiştirmemek, ilmî unvanları -ilahiyatçı olanları da dahil pek çok akademisyenin günümüzde yaptığı gibi- makam-mevki veya rant-reyting aracı haline getirmemek, sıçrama tahtası olarak kullanmamak, ilmin izzet ve şerefini korumak için ilmi siyasete değil, siyaseti ilme tabi kılmak, kısacası geçmiş ulemamızdan bize miras kalan şu sloganı gelecek nesillere taşımak:

İlim Payesi, Unvan, Makam ve Payelerin En Üstünüdür.

رتبة العلم أعلى الرتبة

İç dünyamda olan bitenleri sizlerle paylaşma imkânı sunduğunuz için sizlere en kalbi teşekkürlerimle.

Bize bu imkânı tanıdığınız için teşekkür ediyoruz.